

ETTY HILLESUM

*'Ik zou lang willen leven, om het later alles toch nog eens te kunnen uitleggen en als me dat niet vergund is, welnu, dan zal een ander het doen en dan zal een ander mijn leven verder leven, daar waar het mijne is afgebroken en daarom moet ik het zo goed en zo volledig en zo overtuigd mogelijk leven tot de laatste ademtocht, zodat diegene die na mij komt, niet helemaal opnieuw hoeft te beginnen en het niet meer zo moeilijk heeft. Is dat ook niet iets doen voor het nageslacht?'
(vrijdagavond 3 juli 1942)¹*

A LLEEN LIEFDE HEEFT TOEKOMST DE SPIRITUELE WEG VAN ETTY HILLESUM Deel 1: Haar dagboek als werkplaats voor de ziel

Ety Hillesum schreef bovenstaande woorden een goed jaar voor ze vanuit kamp Westerbork op transport werd gezet naar Auschwitz. Daar werd haar leven afgebroken. Ze heeft het dus later niet meer zelf kunnen uitleggen. Maar ze heeft ons een schat aan inzichten nagelaten in haar dagboeken en brieven. Wat heeft ze zelf zo volledig tot in de diepte willen doorleven en wat wil ze zo graag overdragen aan de volgende generatie? We proberen het in deze reeks van vier artikelen op het spoor te komen.

¹ ETTY. *De nagelaten geschriften van Ety Hillesum 1941-1943* (onder redactie van Klaas A.D. Smelik), Amsterdam, uitgeverij Balans, 1986, p. 487. De citaten en de paginering in deze artikelenreeks komen uit de vijfde herziene en aangevulde druk, januari 2008. Vanaf de zesde druk luidt de titel: *Ety Hillesum. Het Werk 1941-1943*.

Etty Hillesum is een fascinerende vrouw, maar ook een complexe figuur. Haar dagboeken getuigen van een heel intelligente, maar ook labiele en geëxalteerde joodse vrouw uit Amsterdam, die met horten en stoten een uitdrukking zoekt voor het 'onzegbare' in en buiten zichzelf. Vanuit een chaotisch en op zichzelf betrokken bestaan heeft zij een hele weg moeten gaan om stapstenen voor een draagkrachtige spiritualiteit te vinden. Zij is zichzelf heel goed bewust van deze ambivalentie en van deze strijd. Zo schrijft zij onder meer: *Je kan waarachtig beter een echte straathoer zijn of een echte heilige. Dan heb je rust en weet je waar je aan toe bent met jezelf. De ambivalentie bij mij is wel heel erg.* (p. 51v.)

Toch mogen we zeggen dat Etty onder extreme omstandigheden een ongevoel intense groei heeft doorgemaakt naar overgave als levenshouding. Etty is niet in het actieve verzet gegaan. Haar strijd lag op het innerlijke vlak. Ze is ook niet op de vlucht gegaan of ondergedoken. En dat botste bij een aantal van haar vrienden op weerstand en onbegrip. In de eerste jaren na de oorlog kreeg Klaas Smelik haar dagboeken dan ook niet aan de straatstenen kwijt. Hij vond gewoon geen uitgever. Men wilde andere verhalen horen: over de gruwel van de nazi's, over het heldhaftig verzet en over de materiële heropbouw. Pas vele jaren later, met de publicatie van *Het verstoorde leven*² kwam de erkenning. De uitgave van de volledig nagelaten geschriften heeft het beeld van Etty nog aanzienlijk vervolledigd en genuanceerd, maar de erkenning is gebleven. Voor velen wereldwijd bracht zij inspiratie in hun groei naar zelfwording.

DE MOED HEBBEN TOT ZICHZELF

Ik moet het leven zo goed en zo volledig en zo overtuigd mogelijk leven: dat is de opdracht die Etty voor zichzelf formuleert. De dramatische omstandigheden waarin ze wordt meegezogen, wil ze tot op de bodem mee doorleven. Dan zal ik ook recht van spreken hebben, zegt ze. Dan zal ik ook iets aan de nieuwe toekomst kunnen bijdragen. Men kan alleen helpen, wanneer men zelf lééft wat men anderen wil duidelijk maken. (p. 257) Maar eerst moet ze zichzelf nog samenrapen uit de verstrooiing en greep krijgen op de vele stemmingen en impulsen die haar meeslepen. *De moed hebben tot zichzelf* is dan

² *Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum 1941-1943* (ingeleid door J.G.Gaarlandt), Haarlem, De Haan, 1981

ook een vaak weerkerend motief, zeker in het begin van haar dagboeken. De confrontatie met zichzelf aangaan, niet om rond de eigen navel te draaien of het ego op te poetsen, maar om door te stoten naar een dieper zelf. En zo juist een duidelijk ankerpunt te hebben van waaruit ze kan openstaan voor de werkelijkheid. *Een centrum in zichzelf vinden, zonder zelf middelpunt te willen zijn* (p. 31; p. 245). *Werken aan zichzelf is heus geen ziekelijk individualisme* (p. 458), onderstreept ze zelf.

‘Enerzijds past Etty wonderwel in het postmoderne denken, waarin ruimte is voor ambivalentie en paradoxen, voor twijfel en niet-weten’, schrijven Ton Jorna, Denise de Costa en Marijn ten Holt. ‘Anderzijds ontstijgt zij de *ik-cultuur* van tegenwoordig door de beperkingen van eenzijdige navelstaarderij te onderkennen en een levenshouding van samenhang en verbondenheid te ontwikkelen.’³ *Werken aan zichzelf* is voor haar de weg om de wereld te verstaan, om ook de levens van anderen te leren lezen. Ze ziet haar eigen hoofd en hart als werkplaats. *En het gaat niet alleen om dat kleine stuk ‘ik’ in mezelf, maar om al datgene, wat het leven in mij onder dak gebracht heeft.* (p. 415) Stap voor stap kan ze neerschrijven: *Ik leer m’n krachten steeds meer ter beschikking te houden voor anderen. Ik put uit steeds grotere innerlijke zekerheid.* (p. 250) Het is dan ook wel duidelijk dat haar spirituele weg dwars doorheen heel haar menszijn gaat.

EEN VROUW VAN VLEES EN BLOED

Spiritualiteit zoals Jurjen Beumer die omschrijft – *bezieling voor mensen van vlees en bloed*⁴ – is haar dan ook op het lijf geschreven. Spiritualiteit is niet alleen iets geestelijks, ze gaat door heel ons lijf. Ze is altijd geïncarneerd en gesitueerd. Het is niet alleen een zaak van mooie idealen en Bijbelse visioenen, ze zit altijd met alle draden verweven in de concrete realiteit. Het is steeds ook een *spiritualiteit van beneden* zegt Anselm Grün: ze trilt mee in ons janken en zuchten, ons hunkeren, verlangen en worstelen. En bezieling heeft met ‘ziel’ te maken: en die wijst naar het meest eigene centrum van de mens. Zij is de bron van waaruit de fundamentele levensoriëntatie opwelt, het punt waar wij ons

³ *De moed hebben tot zichzelf. Etty Hillesum als inspiratiebron bij levensvragen* (Ton Jorna, Denise de Costa, Marijn ten Holt), Utrecht, Kwadraat, 1999, p. 26

⁴ J.Beumer, *De spiritualiteit van het gewone leven. Over veerkracht*, Kampen, Ten Have, 2005

laten raken en aanspreken en waar ook de meest eigen expressie, bewogenheid en motivering ontspringt. Op het einde van haar elfde cahier geeft Etty een poëtische omschrijving van de ziel, die ook door Jurjen Beumer geciteerd wordt in zijn boek: *Een ziel is iets dat gemaakt is uit vuur en bergkristallen. Is iets, dat heel streng is en oudtestamentisch hard, maar ook zo zacht als het gebaar waarmee zijn behoedzame vingertoppen soms mijn wimpers streelden.* (p. 582)

De nagelaten geschriften van Etty Hillesum confronteren de lezer met een ongecensureerd en bij momenten irriterend eerlijk avontuur van een vrouw van vlees en bloed, op zoek naar een diepere bezieling in haar leven. Etty is laat volwassen geworden. 'Ze kan af en toe behoorlijk pathetisch en broeierig uit de hoek komen', schrijft Maria ter Steeg, 'vooral in het eerste deel van haar dagboeken. Ze zwelgt in haar stemmingen en haar lichamelijke kwaaltjes – niet om aan te horen.'⁵ Maar achter haar bureau leest en schrijft zij haar ziel bij elkaar. Al schrijvend probeert ze greep te krijgen op de voortdurende wisselingen, op haar mateloosheid, op de ziektekiemen die van huis uit in haar ronddwalen. Woorden helpen haar ook om greep te krijgen op de verschrikkingen die zich voor joodse mensen aandienen.

'Een beeldhouwster van de ziel' noemt Denise de Costa haar. En zelf schreef ze: *Ik bedrijf als het ware vormende arbeid, kunstenaarsarbeid aan mijn zielenleven.* (p. 496) Die ziel wil Etty gaan bewonen en cultiveren, want die ziel is vaak verstopt. Als ze zich te veel in uiterlijkheden verliest, raakt zij vervreemd van die *onderstroom*, dat diepe innerlijke leven dat heel haar wezen doorstraalt en kracht geeft. Maar tegelijk wil zij *vol blijven leven* met heel haar temperament, ook met haar stemmingen en vrijgevochten erotiek. *Volledig leven, naar buiten en naar binnen, niets van de uiterlijke realiteit opofferen ter wille van het innerlijk en ook niet andersom, ziehier een schone taak.* (p. 56)

Zij zoekt voortdurend naar een harmonie tussen lichaam en ziel. Soms leven die op gespannen voet, dan weer is er een voortdurende wisselwerking. *Zodra er iets stukt in de ziel, zit het ook in het lichaam.* (p. 128) Anderzijds herkent ze maar al te zeer de invloed van lichamelijke gesteldheid op zielstoestanden.

⁵ Maria ter STEEG, *Etty Hillesum, in: De verlokking van de liefde. Eenzaamheid en erotiek bij mystieke vrouwen*, Aalsmeer, DABAR/Luyten, 1994, p. 10 – De tekst van dit artikel is ook te vinden in *Streven* 61(1994) nr. 4 (april), pp.291-303.

Ze gaat daar een moeizame weg mee. Maar in Westerbork kan ze schrijven: *Dikwijls, wanneer ik daar rondliep in Westerbork, tussen de rumoerende en kibbelende en actieve, veel te actieve leden van de Joodse Raad, dan dacht ik: ach, laat mij maar een stukje ziel van jullie zijn. Laat ik maar de opvangbarak zijn van het betere in jullie, dat er toch zeker in ieder van jullie is. Ik hoef niet zoveel te doen, ik wil er alleen maar zijn. Laat mij in dit lichaam maar de ziel zijn.* (p. 547 – 16 september 1942)

UIT WELK NEST KOMT ZIJ?

Etty is in Middelburg geboren uit joodse ouders, maar het gezin heeft op verschillende plaatsen in Nederland gewoond. Het grootste deel van haar jeugd bracht Etty door in Deventer, waar zij gymnasium liep en waar haar vader rector was. Levie (Louis) Hillesum was leraar klassieke talen. Hij was geen praktiserend jood, maar las wel de Bijbel in het Hebreeuws. Hij wordt omschreven als een kleine, stille en teruggetrokken man. Een stoïcijnse kamergeleerde vol humor en eruditie. In Westerbork las hij nog in de Bijbel en gaf hij Griekse les aan jongetjes in het kamp.

Riva (Rebecca) Bernstein is vanwege een pogrom in Rusland in 1907 verhuisd naar Nederland. Zij is lerares Russische taal. Later komen ook haar broer en ouders naar Amsterdam. Maar het hele gezin verhuist clandestien naar de Verenigde Staten. Riva echter treedt op 7 december 1912 in het huwelijk met Louis Hillesum. Zij wordt omschreven als druk, chaotisch, extravert en dominant. Etty had geen te beste relatie met haar moeder. *Ze stootte mij af en tegelijk had ik een waanzinnig medelijden met haar.* Het gedrag van haar moeder irriteert Etty, zij is een voorbeeld van wat ze zelf niet wil worden. Maar tegelijk beseft ze dat ze heel veel karaktertrekken van haar moeder in zich draagt. 'De chaos in het huishouden tekent ook de slordigheid in Etty's kamer', schrijft Jos Snyders, 'de voortdurend wisselende stemmingen van haar moeder zijn overgegaan in de verwarde gemoedstoestanden van Etty, het zeuren over fysieke ongemakken keert vaak ook bij haar terug en de gulzigheid is van moeder op dochter overgegaan.'⁶ Wanneer haar ouders ook naar Westerbork gedeporteerd worden, verbetert de relatie wel aanzienlijk.

⁶ Jos SNYDERS, *Ik heb zo lief. De menselijke en gelovige groei van Etty Hillesum*, Averbode, Altiora, 1993, p. 21

Terugblikkend op de thuis van haar jeugd schrijft ze: *Er was een groot geestelijk kapitaal maar onbeheerd.* (pp. 83-84) *Te grote bewegingsvrijheid, geen raamwerk en instrumentarium meegekregen.* (p. 207) Etty was de oudste (°1914) Na haar kwamen nog twee broers: Jaap (°1916) wordt arts, is rationeel en zelfverzekerd ingesteld. Etty heeft een koele, afstandelijke relatie met hem. Mischa (°1920) wordt een virtuoos pianist, maar is psychisch zeer labiel. Beide broers zijn ook periodiek opgenomen in de psychiatrie – behandeld voor schizofrenie. Dat ontlokt Etty de verzuchting: *Ik zal wel gek zijn zoals mijn hele familie.* (p. 3) Dat heeft zeker ook meegespeeld in haar beslissing geen kinderen te willen. Wat heeft haar daarbij bezielde? Geen moederschapsinstinct, terugschrikken voor de verantwoordelijkheid, maar vooral vrees voor de erfelijke belasting. *Toen Mischa laatst volkomen in de war, met geweld werd weggevoerd naar een inrichting en ik het hele tumult als ooggetuige meemaakte, toen heb ik mezelf gezworen dat ik nooit zou toelaten dat er uit mijn schoot zo een ongelukkig mens zou komen.* (p. 177)

Na haar middelbare studies in Deventer trekt Etty in 1932 naar Amsterdam, waar ze rechten gaat studeren. Vanaf maart 1937 betreft ze een kamer in de Gabriel Metsustraat bij de weduwnaar Han Wegeriff, met wie ze ook (ondanks het leeftijdsverschil) een relatie aangaat. In Amsterdam en Leiden studeert ze nog Slavische talen. Ze legt zich vooral toe op de Russische literatuur waar ze les in geeft, ook privé bij haar thuis. Die studententijd was voor Etty een ongedwongen en vrije tijd met vele vrienden en vriendinnen, met culturele activiteiten en debatten, met soms nachtelijke gesprekken en ontspannen samenzijn. Aanvankelijk was de oorlog een eerder ver-van-haar-bed-show. Maar het is ook een periode waarin ze probeert haar eigen leven op de sporen te krijgen. Daarbij is de ontmoeting met Julius Spier van cruciaal belang. Die noemt zij de *geboortehelper van mijn ziel.*

IN THERAPIE BIJ JULIUS SPIER

Julius Spier(°1887) was een Duitse jood die al van in zijn jeugd belangstelling had voor handleeskunde. Handen beschouwde hij als 'het tweede gelaat' van de mens. In 1924 trekt hij zich terug uit het zakenleven om zich volledig op de studie van de chirologie toe te leggen. Hij gaat ook in leeranalyse bij Carl Gustav Jung in Zürich, die hem aanmoedigt een praktijk te beginnen. Onder-

tussen is hij gescheiden en opnieuw verloofd met Hertha Levie, die in 1937 naar Londen uitwijkt. Zelf is hij in 1939 uitgeweken naar Nederland. Hij vindt zijn intrek in de Courbetstraat in Amsterdam, waar hij een praktijk begint en een zogenaamde ‘Spier-kring’ rond zich vormt. Julius Spier was een complexe figuur die sterk aan zichzelf gewerkt heeft. Hij was een man met psychologisch doorzicht en vooral religieuze diepte. Op zijn grafsteen stond: *Er lehrte und lebte: ‘Werde der du bist’*⁷

Op 3 februari 1941 laat Etty zich door vrienden overhalen om als ‘object’ te fungeren in de Spierkring en haar handen te laten lezen als aanzet voor een levensbegeleidend gesprek. Ze is erg onder de indruk van de persoonlijkheid van Spier en besluit bij hem in therapie te gaan. Hij zou orde brengen in de innerlijke chaos en haar verstopte ziel weer terug vrij laten ademen.

M’n leven lang heb ik het gevoel gehad: kwam er maar eens iemand die me bij de hand nam en die zich met me bemoeide, ik lijk flink en doe alles alleen, maar ik zou mij zo verschrikkelijk graag uitleveren. En dat deed nu deze wildvreemde mijnheer S. met z’n gecompliceerde gezicht en in een week al had hij, ondanks alles, wonderen bij me verricht. Gymnastiek, ademhalingsoefeningen, verhelderende, verlossende woorden over mijn depressies, verhouding tot anderen enz. (p. 6)

Hij leert haar niet alleen discipline, een goede dagindeling, dagelijkse inkeer, maar zet haar ook aan om een dagboek bij te houden. Dat is een hele stap, zoals ze zelf schrijft: *Vooruit dan maar! Dit wordt een pijnlijk en haast onoverkomelijk moment voor mij; het geremde gemoed prijsgeven aan een onnozel stuk lijntjespapier. De gedachten zijn soms zo klaar en helder in het hoofd en de gevoelens zo diep, maar opschrijven, dat wil ik nog niet. In hoofdzaak is het, geloof ik, schaamtegevoel. Grote geremdheid, durf de dingen niet prijs te geven, vrij uit me te laten stromen en toch zal dat moeten, wil ik op den duur het leven tot een redelijk en bevredigend einde brengen. (4 – 9 maart 1941)*

Het is een onmiskenbaar keerpunt in haar leven. Een jaar later zal zij een bos tulpen en een gele enveloppe met een heel jaarverslag aan de deur van Spier

⁷ Hij leerde en leefde: ‘Word wie je bent.’

leggen (p. 592v.). 3 februari beschouwt ze voortaan als haar echte geboortedatum.

OEFENSCHRIFT

Haar dagboek noemt ze een *therapeutisch modderschrift* (p. 445v.). Zij baggert zich inderdaad doorheen haar tegenstrijdige gevoelens, ze probeert zich samen te rapen en een diepere eenheid te vinden. Seismografisch scherp analyseert ze de roerselen van haar ziel. En ze probeert zich niet te laten overspoelen door haar onlustgevoelens. *Ik zal m'n stemmingen weer eens nauwkeurig moeten registreren, het wordt weer te bar. En dat één onbenullige verkoudheid m'n hele levensbeschouwing plotseling weer pikzwart kleurt is toch ook te overdreven.* (p. 95) *Lichaam en geest zijn heel sterk één bij mij.* (p. 128) Op verschillende plaatsen beschrijft ze hoe het menstruatiegebeuren bij haar altijd heel sterk doorwerkt in haar psychische toestand. *Dan ben ik precies van een andere chemische samenstelling: wilder, creatiever, erotisch geladen, maar ook treuriger en zwaarmoediger.* 'Maar juist als vrouw van vlees en bloed probeert ze een spirituele weg te banen en een diepere harmonie te vinden', schrijft Ria van den Brandt⁸.

Mijn lichaam richt zich heel erg naar m'n geest. Hoe vertrouwender en evenwichtiger ik mij voel, des te hechter schijnen zich de cellen van mijn lichaam aaneen te sluiten tot een sterke bouw. Ja, het is waar, ik heb nu hoofdpijn en maagpijn, maar ik word daar niet meer door beheerst, zoals vroeger, het glijdt langs me af, wat ik voel is een onverwoestbaar sterke kern. Die alleen zo sterk blijft bij een voortdurende 'seelische' discipline. Wanneer ik daarin verflauw, en zomaar rommelig 'in den Tag hineinlebe', dan komt er ook direct een vermoeidheid en onlust over mijn lichaam ... (p. 263)

Nog op een andere manier is haar dagboek een oefenschrift. Ze wil schrijfster worden. Ze heeft nog geen object en ze zoekt nog naar een eigen vorm. Ze tempert en kanaliseert haar ambities. Van Rainer Maria Rilke, die meer en meer haar model en tochtgenoot wordt, leert ze: *Geduld is alles ...* Ze leest ook veel. Boeken zijn *haar tweede vaderland*. En ook hier probeert ze haar

⁸ Ria van den BRANDT, *De buik van Etty Hillesum*, Speling 66 (2014) nr. 1, pp. 37-43

mateloosheid onder controle te krijgen. Bewuster lezen, minder ongeordend, meer wat ze leest tot iets van zichzelf laten worden. Ook in haar schrijven zoekt ze naar woorden die vanuit het echte leven oprijzen (p. 456). Het moet langzaam groeien en het gaat niet zonder barensweeën, leert ze van Rilke. En zelf schrijft ze: *Over de laatste en ernstigste dingen van het leven mag men eigenlijk pas spreken als de woorden zo eenvoudig en natuurlijk uit je opwellen als water uit een bron.* (p. 511) Langzaam verschuift ook haar object: van de eigen vertroebelde psychische toestanden naar de concrete gebeurtenissen. Ze wil kroniekschrijfster worden, toegespitst op de lotgevallen van het joodse volk.

Haar dagboek als werkplaats voor de ziel ... In die werkplaats groeit een diepere evolutie. 'Paradoxaal gezegd: ze wilde met zichzelf in het reine komen en ze vond God', stelt Snyders.⁹ En ze raakt er steeds sterker van overtuigd dat alleen liefde toekomst heeft.

Eddy VAN WAELDEREN

⁹ Jos SNYDERS, *Ik heb zo lief...*, p. 63